

Romsics Ignác

1945 MINT KORSZAKHATÁR

1945, vagyis a II. világháború vége az elmúlt évszázad három legfontosabb korszakfordulójának egyike. Legalább olyan jelentős, mint az I. világháború befejeződését kísérő változások, és bizonyosan jelentősebb – átfogóbb és globálisabb – mint a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista rendszerek 1989-90-es összeomlása. Jelentőségét alapvetően két tényező adja: a háború jellemzői és a háború következményei.

A háború jellemzői

A II. világháború az emberiség történetének minden szempontból legnagyobb katonai konfliktusa volt. Az I. világháborúban, amelyet az akkori elnevezés mellett kintartva sokan ma is Nagy Háborúnak neveznek, mintegy tucatnyi ország vett részt, nagy csatáit Európában vívták, s halálos áldozatainak száma 8, 5 – 9 millióra rúgott. A II. világháborúban 61 állam katonái vettek részt; az európai hadszínterek mellett fontos, sőt döntő ütközetek zajlottak Távol-Keleten, a Csendes óceán térségében és Észak-Afrikában is, s mintegy 55, sőt az újabb kutatások szerint több mint 70 millió ember életét követelte. A legnagyobb áldozatot e téren a Szovjetunió hozta: lakosságának mintegy 14%-át, összesen 23 millió embert veszített. Utána Kína következett 20 millió halottal, amely azonban akkori összlakosságának csak kevesebb, mint 4%-át tette ki. A Német Birodalom katonai és polgári áldozatainak a száma meghaladta a 7 milliót, azaz a 1939-es népesség 10%-át. A lengyelországi emberveszteségek száma 5,6 millióra, azaz a lakosság 16%-ra rúgott. Egy millió fölül halottat gyászoltak még Indonéziában, Japánban és Jugoszláviában, míg Nagy-Britannia és az Egyesült Államok polgári és civil áldozatainak a száma a fél-fél milliót, vagyis az 1%-ot sem érte el. Az akkori Magyarország 14, 5 millió lakosságából 6, 2%, azaz körülbelül 900 ezer fő

nem érte meg a háború végét. Hasonló mértékben pusztult el az egyes országok infrastruktúrája: vasútvonalai és pályaudvarai, közútjai és hídjai, lakóházai és ipari létesítményei. Németország és Kelet-Európa egyes területei és városai, ahol a legsúlyosabb harcok folytak, teljes pusztasággá, illetve romhalmazzá változtak.

Az irtózatossá méretű emberi és fizikai pusztítás elsődleges oka a háború totális, azaz a háttérre és a civil lakosságra is kiterjedő jellege, valamint a haditechnika fejlődése volt. Az utóbbin belül legnagyobb jelentősége az uránhasadás fegyverként való felhasználásnak, vagyis az atombomba feltalálásának volt. Bár első ízben, 1938-ban, német kutatók hasítottak urán atommagot, és ők ismerték fel a maghasadás által elindított láncreakció során keletkezett energia irtózatossan nagy pusztító erejét is, a háború alatti kutatás élvonalába az Egyesült Államok került. Az első szabályozott nukleáris láncreakciót az olasz Enrico Fermi vezette chicagói kutatócsoport indította be 1942-ben, az első kísérleti atombombát pedig a Robert Oppenheimer vezette nemzetközi kutatócsoport (Manhattan-terv) állította elő 1945 nyarára. Amikor a július 16-ai sikeres robbantásról értesült, Churchill elégedetten nyugtázta: a lőpor vagy akár az elektromosság feltalálása semmi-ség, „csupán tréfa” volt ehhez képest. „Az atombombával azonban elkövetkezett a harag napja.” A brit miniszterelnök, aki végéig tartó harcot fogadott Hitler és szövetségesei ellen, jól látta az új fegyver jelentőségét. Az 1945. augusztus 6-án Hirosimára, 9-én pedig Nagaszakira ledobott atombombák 200-250 ezer ember életét oltották ki, és legalább ugyanennyit sugárfertőztek meg. A lakóházak és egyéb épületek 80%-a romhalmazzá vált. A sokkhatás akkora volt, hogy rövid gondolkodás után Japán is beszüntette az ellenállást és szeptember 2-án kapitulált.

Nagyon sok áldozatot követeltek az angolszász gépek szőnyegbombázásai is Hamburg, Drezda és más német városok ellen. A háború éveiben kifejlesztett hosszú hatótávolságú négymotoros gépek, melyeket páncélozott pilótafülkével és üzemanyagtartállyal, valamint gépágyúkkal és nehézgéppuskákkal szereltek fel, valóságos légi erődök voltak: 8-10 ezer méter magasságban 3-6 ezer kilométer megtételére és 6-8 tonna bomba szállítására voltak képesek üzemanyag felvétel nélkül. A német városok mellett súlyos repülőtémadásokat szenvedett el Tokió, Oszaka, Jokohama és más japán városok is. Az 1944. november 24-ei szőnyegbombázás következtében Tokió jelentős része szinte a földdel vált egyenlővé, és lakói közül mintegy 100 ezren veszítették életüket. A német propaganda által csodafegyverként emlegetett V-1 és V-2 típusú rakéták (*Vergeltungswaffen*, vagyis megtorló fegyverek), melyeket 1944 nyarától vetettek be angliai városok és Antwerpen ellen, viszont kevésbé bizonyultak hatékonynak. Áldozataik számát összesen mintegy 50 ezerre becsülik. Ez alig volt több mint amennyi német az 1945. február 13-ai drezdai szőnyegbombázás során elpusztult. A fegyverben

rejlő lehetőségekről sokat mondó viszont, hogy konstruktöre ugyanaz a Werner von Braun volt, aki az 1945 utáni amerikai rakéta-program kidolgozásában és végrehajtásában oly meghatározó szerepet játszott.

A tömegpusztító fegyverek megjelenése és a háború totális jellege mellett az emberéletben elszenvedett hatalmas veszteségek ideológiai okai is voltak. A fajelmélet, amely a népek közötti antropológiai és kulturális különbségekből kiindulva, felsőbb- és alsóbbrendű fajokat tételezett fel, a 19. században elsősorban a gyarmati hódítás igazolására szolgált. A britek és a franciák éppen úgy ezzel indokolták afrikai és ázsiai hódításaikat, mint az amerikaiak csendes-óceáni aktivitásukat és a japánok Kína, és Korea „nehézkés és tehetetlen” népeinek gyámság alá helyezését. Emellett megjelent azonban az egy-egy országon belüli vallási és/vagy etnikai kisebbségekkel szembeni állami fellépés és kirekesztés alátámasztására is. Az ennek keretében kialakult modern, politikai antiszemitizmus számos országban táptalajra talált, de a zsidók szisztematikus kiirtásának szörnyű programjává csak a náci Németországban vált. Erről az 1942. január 20-ai wannsee-i szigorúan titkos tanácskozásukon döntöttek a náci vezetők. A zsidók és más alsóbbrendűnek, illetve nemkívánatosnak minősített elemek (romák, homoszexuálisok, gyengeelméjűek, baloldaliak) elleni irtó hadjárat ezután felgyorsult, és egészen 1945 elejéig tartott. Az áldoztatok jelentős részét mérges gázzal pusztították el, majd a tetemeket hatalmas krematóriumokban elégették. A legnagyobb megsemmisítő táborok a lengyelországi Auschwitz-Birkenauban, Majdanekben és Treblinkán működtek. Ennek a példátlan méretű és szervezetszerű népirtásnak mintegy 6 millió zsidó (az összes háborús embervesztéséig közel 10 %-a) esett áldozatul.

A zsidók elleni irtó hadjáratra, valamint a németek és szövetségeseik más, a hadműveletek és a megszállás alatt elkövetett kegyetlenségeire és pusztításaikra hivatkozva a győztes nagyhatalmak kimondták, hogy a háború megindítása és a népirtás bizonyos körülmények között olyan bűncselekmények, amelyeket – az addigi szokásoktól és jogi normáktól eltérően – a nemzetközi közösségnek joga van utólag szankcionálni. A szövetségesek által felállított Nemzetközi Katonai Törvényszék a német háborús főbűnösök ügyében 1945. november 14. és 1946. október 1. között ítélezett. A huszonkét fővádott közül tizenkettőt ítélt halálra. Martin Bormann, a náci párt vezetője nem került elő, Hermann Göring, a Luftwaffe főparancsnoka pedig a börtönben öngyilkos lett. Így végül tíz náci vezetőt végeztek ki. Közöttük volt Joachim von Ribbentrop külügyminiszter, Alfred Rosenberg, a náci párt vezető ideológusa és Wilhelm Keitel marsall, a Wehrmacht főparancsnoka. A japán háborús főbűnösök pere 1946 januárjában kezdődött és 1948 végéig tartott. Tokióban 7 személyt ítélték halálra. Köztük Tozso Hidekit, az ország 1941 és 1945 közötti miniszterelnökét. Sokakat végeztettek ki

az egyes országok nemzeti bíróságai is. Általában véve ugyanis a háborús bűnösöket ott kellett felelősségre vonni, ahol bűntetteiket elkövették. A legalaposabb tisztogatást Belgiumban és Hollandiában végezték, ahol több százezer feltételezett kollaboránst vettek őrizetbe, és több tízezret ítéltek el. Ausztriában viszont csak 9 ezer pert folytattak le és összesen 57 embert ítéltek halálra. Franciaországban, Olaszországban és Jugoszláviában először maguk az ellenállók és partizánok ítélkeztek. Mindhárom országban több ezer embert lincseltek meg vagy lőttek le, többször megalapozatlan vádak alapján.

A *Nulla poena sine lege* (Büntetni csak azt a cselekményt lehet, amelyet elkövetése idején a törvény büntettnek minősít) elvét figyelmen kívül hagyó, háború utáni pereket és ítéleteket, s ezek között is elsősorban a nürnbergieket, kezdettől fogva széles körben bírálták. A legsúlyosabb kifogás velük szemben az volt, hogy kizárólag a legyőzött ellenség által elkövetett bűnökre korlátozódtak, s ezzel azt a benyomást keltették, hogy a győztesek ilyen bűnöket el sem követtek, vagy ha mégis, akkor rájuk más szabályok vonatkoznak. Ez az egyenlőtlen elbánás különösen a Szovjetunió által elkövetett bűnökre, mindenekelőtt a Molotov-Ribbentrop paktumra és a Lengyelország megtámadására, valamint a Finnország elleni háborúra, a Baltikum bekebelezésére és a lengyel tisztek katyn-i lemészárlására borított fátylat. De nem foglalkozott azzal a kérdéssel sem, hogy a német és japán városok 1945-ös bombázása, s különösen a két atombomba ledobása indokolt volt-e vagy sem, ha igen, mennyiben, s ha nem, akkor miért került rájuk sor mégis. Sokan nehezményezték azt is, hogy olyan tiszteletre méltó német parancsnokokat is a vádlottak padjára ültettek, mint amilyen Dönitz admirális volt. Amikor 10 éves börtönbüntetését letöltve a német flotta főparancsnoka 1956-ban kiszabadult, Nimitz amerikai admirális és több tucat szövetséges veterán tiszt emlékkönyvvel fejezte ki tiszteletét és együttérzését „kollégájuk” méltatlan meghurcolása miatt.

Ez a más mércével mérő „nürnbergi szemlélet” vált alapjává annak az antifasiszta ideológiának, amely a második világháború történetét az Ördög és az Angyal harcává egyszerűsítette, s miközben a Harmadik Birodalmat démonizálta, a Szovjetuniót mentesítette minden felelősségvállalás alól. Ez mindazon országok tapasztalatának ellentmondott, amelyek elszenveték a szovjet Vörös Hadsereg hadműveleteit kísérő atrocitásokat, a polgári lakossággal szembeni erőszakoskodásokat.

A háború világpolitikai következményei

A háborúkat többnyire stratégiaileg fontos területekért, illetve a területeken található erőforrásokért vívják. Ez a II. világháborúban is így volt. A későn érkező, de dinamikus fejlődő országok, Európában mindenekelőtt Németország,

Ázsiában pedig Japán, a 19. század végétől törekedtek területszerzésre. Németország elsősorban

Afrikában és a Balkánon át a Közel-Keleten, Japán főleg az ázsiai kontinens keleti partvidékén – Koreában és Kínában –, valamint a csendes-óceáni szigetvilágban. Törekvéseikkel azonban minduntalan beleütköztek a nagy gyarmattartó hatalmak, elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország, valamint az Észak- és Dél-Amerikát saját felségterületének tekintő Egyesült Államok, és az eurázsiai kontinensen minden irányban terjeszkedő Oroszország érdekeibe. Ezek a konfliktusok vezettek az I. és II. világháborúhoz, amelyek tétje egyaránt a világhatalmi pozíciók újraelosztása volt. A tengelyhatalmak II. világháborús győzelme esetén Németország és Japán, valamint korlátozottabb mértékben Olaszország, a világ nagy részének uraivá váltak volna, ahogy ezt az 1940. szeptember 27-én aláírt Háromhatalmi Egyezményben körvonalazták is. A három hatalom képviselői ebben leszögezték, hogy „a tartós béke előfeltételének tekintik, hogy a világ minden nemzete hozzájusson a neki kijáró térhez. Ezért elhatározták, hogy a nagy kelet-ázsiai térre és az európai területekre vonatkozó törekvéseiket illetően vállvetve együtt fognak működni. [...] Japán elismeri és tiszteletben tartja Németország és Olaszország vezetését Európában új rend megteremtésénél. Németország és Olaszország elismerik és tiszteletben tartják Japán vezetését a nagy kelet-ázsiai térben új rend megteremtésénél.”¹

A világhatalmi pozíciók újraelosztására irányuló német, olasz és japán törekvések az angolszász-szovjet háborús győzelemmel hosszú időre a süllyesztőbe kerültek. Bár gazdasági szempontból mindhárom ország viszonylag gyorsan talpra állt, sőt a japán és a német gazdaság a 20. század második felének legdinamikusabb növekedéseit produkálta – 2000-ben a világ második legnagyobb gazdasága a japán, a harmadik pedig a német volt –, katonai erejük mindvégig jelképes, világpolitikai szerepvállalásuk pedig korlátozott maradt. Kisebb mértékben, de veszített jelentőségéből Nagy-Britannia és Franciaország is. Nagy-Britannia, amely 1900-ban a világ ipari termelésének még közel 20%-át gyártotta, a század végén már csak 3-4 %-át állította elő. Termelőkapacitása alapján a század végén Anglia már csak negyedik, kereskedelmi forgalma alapján pedig ötödik volt a világ nemzetgazdaságainak rangsorában. A francia *grandeur* és *gloire* még többet veszített nagyságából, illetve ragyogásából. De Gaulle tábornokot, a Szabad Franciaország vezetőjét, ismeretes módon, már Rooseveltt, Churchill és Sztálin sem fogadták el egyenrangú tárgyalópartnerként. A II. világháború egyik legfontosabb világpolitikai következménye tehát Európa meggyengülése, és ezzel

¹ Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918-1945*. Második kiadás. Budapest, 1983, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 502-503.

párhuzamosan, a két szárnyhatalom vagy peremállam, az Egyesült Államok és a Szovjetunió megerősödése lett. Ezzel egy olyan több évszázados korszak ért véget, amelyben a világ központja Európában – olykor Londonban, máskor Madridban vagy Párizsban – volt. A II. világháború előtti és alatti többpólusú világrendet ennek következtében kétpólusú világrend váltotta fel, ahogy ezt Alexis de Toqueville jó száz évvel korábban megjósolta.

A két szuperhatalom ereje és lehetőségei mindazonáltal különböztek. Az Egyesült Államok, amelyet saját területén semmiféle kár nem ért a háborúban, az 1945 utáni években olyan nagyarányú fejlődésen ment keresztül, amilyenre nem volt példa a világ egyetlen országának történetében sem. A háborús konjunktúrának köszönhetően a termelés, amely mintegy 50%-kal nőtt, a világ össztermelésének kezdetben több mint 50%-át, s még 1970-ben is közel 30%-át tette ki. Washingtonban gyűlt fel a világ aranytartalékának csaknem kétharmada, amerikai kikötőkben horgonyzott a világ hajóállományának fele, és innen indult útjára a világexport harmada. Mindez nemcsak hatalmas hadiipari fejlesztéseket és a világ legkorszerűbb fegyverekkel felszerelt hadseregének a fenntartását tette lehetővé, hanem az életszínvonal rohamos emelését is. A Szovjetunió keleti területei ezzel szemben a háború alatt irtózatossá károkat szenvedtek. Ezért, valamint a szovjetrendszer bürokratizmusa és rugalmatlansága miatt, a Szovjetunió gazdasági teljesítménye meg sem közelítette az Egyesült Államokét. A világtermelésnek folyamatosan csak 14-15 %-át adta, s az egy főre jutó szovjet nemzeti jövedelem sohasem érte el az amerikai 50 %-át. A hadiiparra és az ezzel kapcsolatos ágazatokra ennek ellenére akkora összegeket fordítottak, hogy a fegyverzet és az űrkutatás területén a Szovjetunió egészen az 1980-as évekig alig maradt el az Egyesült Államoktól. A nemzeti jövedelem fogyasztásra szánt hányada ugyanakkor folyamatosan alacsony volt; a szovjet emberek életszínvonalát összehasonlítani is alig lehetett az amerikaiakéval. A katonai ütőerő ennek ellenére egészen az 1980-as évek végéig biztosította Moszkva számára a világhatalmi szerepvállalás lehetőségét.

Bár a szövetségesek háború alatti nyilatkozatai egy olyan erőszakmentes új világrendet vizionáltak, amelyben – az 1941-es Atlanti Charta szavaival – minden népnek joga lesz arra, hogy „megválassza azt a kormányformát, amely alatt élni akar”, s területi változásokra csak „az érdekelt népek szabadon kifejtett óhajával” összhangban kerülhet sor², ezek a magasztos elvek a legkisebb mértékben sem váltak valóra. Ténylegesen az történt, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió felosztották egymás között Európát és a Távols-Keletet. A Szovjetunió nem elégedett meg azzal, hogy európai határait több száz kilométerrel nyugatra tolta,

² Uo. 527-528.

és a Csendes-óceán térségében is növelte területét. Elérte azt is, hogy nyugati határai mentén olyan bábállamokat hozott létre, amelyek belső berendezkedése a diktatórikus és az állami tulajdonra alapított szovjet mintát követte. Az Egyesült Államok ugyancsak szorgalmazta saját rendszerének, a politikai demokráciának és a piaci elvű szabad kereskedelemnek a meggyökereztetését. A szembenállás legjobb példája a kettéosztott Németország volt: keleten szovjet típusú diktatúra és tervgazdálkodás, nyugaton parlamentáris demokrácia és szociális piacgazdaság alakult ki.

Az Egyesült Államok szavakban többször tiltakozott a kelet-európai államok szovjetizálása ellen. Arra azonban, hogy katonai erővel adjon nyomatékot nemtetszésének, egyszer sem gondolt. Ehhez hasonlóan a Szovjetunió is elfogadta, hogy Japán és Európa nyugati fele az amerikai elképzelésekhez igazodjon. Némely területre, például a Földközi-tenger északkeleti és Ázsia csendes-óceáni partvidékére, valamint a kezdetben megszállási zónákra osztott Németország és Berlin ellenőrzésére viszont mindketten igényt tartottak. Ez lett az alapja a már 1946-tól kibontakozó hidegháborúnak, amely változó intenzitással egészen a Szovjetunió 1989-90-es történelmi vereségéig és 1991-es felbomlásáig tartott.

A világhatalmi súlypontok áthelyeződése és a két világrendszer kialakulása mellett a II. világháború fontos következménye volt a gyarmati világ felbomlásának felgyorsulása is. 1945-ben a Föld területének közel harmada még gyarmati uralom alatt állt. Az 1960-as évek közepére ez az arány 5 %-ra, az 1970-es évek végére pedig 1%-ra csökkent. A Föld független államainak száma 1900 és 2000 között kevesebb, mint 50-ről közel 200-ra nőtt. A két világháború között megint brit, francia, holland, portugál, belga és egyéb gyarmatbirodalmak teljesen felbomlottak, és helyükön független államok jöttek létre. E folyamat legnagyobb felhajtó ereje ugyanúgy a nacionalizmus volt, mint az Oszmán Birodalom 19. századi, a Habsburg Birodalom 1918-as és az orosz-szovjet birodalom 1991-es agóniájának. A független államok közül különösen nagy jelentőséggel bírt India, amely 2000-ben már a világ 13. legerősebb gazdaságával és egyre erősödő hadipotenciállal rendelkezett, valamint az 1948-ban kikiáltott Izrael, amely a történelemben először kínálta fel a saját államiságot a világ zsidóságának.

A II. világháború után, vagy már korábban függetlenné vált ázsiai és afrikai államok az 1950-es évek második felében megkísérelték a tömbökön kívüli, ún. el nem kötelezett országok csoportjának létrehozását. Szervezetük 1961-ben alakult meg az ugyancsak tömbön kívüli Jugoszlávia fővárosában 25 ország részvételével. Bár a csatlakozók száma gyorsan nőtt, a tagállamok egymás közötti ellentétei miatt a szervezet végül nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az 1945 után kialakult bipoláris világrend megmaradt.

Több sikerrel járt az erejüket és gyarmataikat veszített nyugat-európai

államok összefogása. Az 1952-ben Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Hollandia, Belgium és Luxemburg részvételével megalakult Szén- és Acélközösségből nőtt ki 1958-ra az Európai Gazdasági Közösség, amely – fokozatosan bővülve és a gazdasági együttműködést más területekre is kiterjesztve – az Európai Unió alapjává vált. Az időről időre új tagállamokkal bővülő szervezet 1986-ban elfogadta az Európai Egységokmányt, amely célul tűzte ki az integrált belső piac kiépítését és egy majdani politikai unió előkészítését. Az áruk, szolgáltatások, a tőke és a munkaerő szabad áramlása azóta megvalósult, a közös európai politika tartalmi és intézményi feltételeinek a kialakítása azonban még várat magára.

A bipoláris világrend 1989-91-ig tartott. A Szovjetunió meggyengülése és 1991-es felbomlása következtében az Egyesült Államok maradt a világ egyetlen olyan országa, amely napjainkban a Föld egészére kiterjedő hatalommal rendelkezik. A nemzetközi kapcsolatok rendszere ezzel kétpólusúból egypólusúvá alakult. A század végére ugyanakkor egy olyan új világrend körvonalai is felsejlettek, amelyben az Egyesült Államoknak fokozódó mértékben kell tekintettel lennie az egyes földrészek regionális nagyhatalmainak az érdekeire. Az ázsiai országok közül ezek közé tartozik Japán, Kína és India, Dél-Amerikában Brazília, a Közel-Keleten az arab világ, s Európában az Európai Unió egymással is versengő magállamai. Mindez azt sejteti, hogy az 1945 utáni kétpólusú és az 1989 utáni egypólusú világrend után néhány éven belül ismét beköszönhet a többpólusú világrend korszaka.